

אשקלון כמרכז
אינטלקטואלי הלני
במאה החמישית והשישית

יוסף גייגר

אשקלון כמרכז אינטלקטואלי הלני במאה החמישית והשישית

מן המפורסמות הוא שבשלהי העת העתיקה, וליתר דיוק במאה החמישית והשישית, הייתה עזה מן המרכזים הבולטים של התרבות ההלנית¹ בקיסרות, שנייה בדרגתה רק לערים הראשיות קונסטנטינופוליס, אנטיוכיה ואלכסנדריה.² מעמדה זה הוקנה לעזה בעיקרו של דבר בשל חצי תריסר סופרים, אשר כתביהם, רובם או מיעוטם, השתמרו בדינו. החשובים והקובעים שבהם היו שלושה רטורים, אשר בגינם נוהגים לדבר, אם כי לא לפי דיוקם של דברים, על 'האסכולה של עזה', ואשר הם היו ראשיה כביכול. אלה הם איינאס (Aeneas), אשר מפרי עטו קיימים בדינו הדיאלוג הנאו-פלטוני בגוון נוצרי 'תאופרסטוס' (Theophrastus) וכן עשרים וחמישה מכתבים אל מכותבים שונים;³ פרוקופיוס (Procopius), מחברם של כתבים מסוגים שונים, החל בתיאורים (ekphraseis) וכלה בדקלומים, פרפרוזות הומריות ולמעלה מ-160 מכתבים אל מכותבים שונים, וזאת נוסף על חיבורים כנסייתיים רבים, שאין זה המקום למנותם;⁴ תלמידו של זה, חוריקיוס (Choricus), שכרך נאומיו העבה מכיל

הרצאה (בשניונים קלים ובהוספת הערות) שנישאה בו' בשבט תש"ע (21 בינואר 2010), בכנס השלישי של האגודה הישראלית ללימודים ביונטיים, שהוקדש לזכרו של ידידי פרופ' זאב רובין ז"ל. בשל היעדרותי מן הארץ קראה את ההרצאה ד"ר רחל פייגנזשניג, ואני מבקש להודות לה גם מעל במה זו. כמו כן חב אני תודה מרובה לקורא עלום השם מטעם 'קתדרה' על הערתו המועילות. האחריות לטעויות ולחסרונות הנתרים היא שלי בלבד.

1 להבדיל מן התרבות הנוצרית. מובן שרבים ממשמרי התרבות ההלנית, אולי רובם, היו נוצרים, אולם כאן אתרכו במי שהמשיכו לשמר ולפתח את המורשת הקלטית בלא זיקה מיוחדת לנצרות לכל הפחות בחלק מפעילותיהם ויצירותיהם.

2 הביבליוגרפיה של הנושא נרחבת ביותר; שני קבצים חדשים מפנים אל עיקריה. ראו: B. Bitton-Ashkelony & A. Kofsky (eds.), *Christian Gaza in Late Antiquity*, Leiden & Boston 2004; C. Saliou (ed.), *Gaza dans l'Antiquité* C.A.M. Glucker, *Tardive: Archéologie, rhétorique et histoire* (Cardo, 2), Salerno 2005. תמונה כללית יותר ראו: *The City of Gaza in the Roman and Byzantine Periods* (BAR, 325), Oxford 1987

3 *Enea di Gaza: Teofrasto*, ed. M.E. Colonna, Napoli 1958; *Enea di Gaza: Epistole*, ed. L. Massa Positano, Napoli 1962; שני הטקסטים כוללים גם מבווא, תרגום איטלקי ופירוש. באופן כללי ראו עליי: A.H.M. Jones, J.R. Martindale & J. Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, II, Cambridge 1971–1992, no. 3; E. Szabat, 'Teachers in the Eastern Roman Empire (Fifth–Seventh Centuries): A Historical Study and Prosopography', T. Derda, T. Markiewicz & E. Wipsycka (eds.), *Alexandria: Auditoria of Kom el-Dikka and Late Antique Education* (Journal of Juristic Papyrology Supplement, 8), Warsaw 2007, pp. 177–345, no. 7; R. Goulet (ed.), *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, I, Paris 1994–2005, no. 64 (A. Segonds)

4 ראו: P. Friedländer, *Spätantiker Gemäldezyklus in Gaza: des Prokopios von Gaza ΕΚΦΡΑΣΙΣ ΕΙΚΟΝΟΣ*, (Studi e testi, 89) Città del Vaticano 1939 (reprint 1972); R. Talgam, 'The Ekphrasis Eikonos of Procopius of Gaza: The Depiction of Mythological Themes in Palestine and Arabia during the Fifth and Sixth Centuries', H. Diels, *Über die von Prokop beschriebene Kunstuhr von Gaza*; 234–208 עמ' 2, (הערה 2), אשקלוני וקופסקי (לעיל, הערה 2), 2008; *Mit einem Anhang enthaltend Text und Übersetzung der έκφρασις ώρολογίου des Prokopios von Gaza*, Berlin 1917; A. Chauvot, *Procope de Gaza, Priscien de Césarée: Panegyriques de l'Empereur Anastase Ier* (Antiquitas, 35), Bonn 1986; G. Matino, *Panegirico per l'imperatore Anastasi* (Quaderni dell'Accademia Pontiana, 41), Napoli 2005; A. Garzya & R.-J. Loenertz (eds.), *Procopii Gazae epistolae et declamationes* (Studia Patristica et Byzantina, 9), Ettal 1963; L.G. Westerink, 'Ein unbekannter Brief des Prokopios von Gaza', *BZ*, 60 (1967),

בשער המאמר:
שרידיה של
כנסייה ביזנטית
בתחומי פארק
אשקלון
למעלה: אשקלון
במפת מיזבא
(אמצע המאה
השישית)

הן נאומים להזדמנויות שונות והן תרגילי נאום.⁵ נוסף עליהם פעלו בעזה המשורר יוהנס (Iohannes), מחבר שירים אנאקראונטיים (בנוסח המשורר הקדום Anacreon) ושל *ekphrasis* (שהיה ארוכה,⁶ ותימוטאוס (Timotheus), שהיה גרמטיקוס, מורה לספרות וללשון, בימי אנסטסיוס (491-518); הוא חיבר מה שכונה 'טרגדיה' בעניין מס הזהבה-הכסף (chrysargyron), ובלטינית *collatio lustralis*, מס שהיה שנוא במיוחד ובוטל על ידי אנסטסיוס בשנת 498), שלא השתמרה, וכן ספר על חיות, שהשתמר בידנינו בצורת תקציר ביונטי.⁷ כאן המקום להעלות דבר שאולי אינו ידוע ברבים: לפני שנים אחדות פורסם טקסט ערבי מן המאה האחת-עשרה שנכלל בו חומר נוסף מחיבור זה.⁸ משלים את חצי התריסר זכריאס (Zacharias), שאין להכריע

בוודאות אם היה או לא היה אחיו של פרוקופיוס, ושהיה לימים בישוף מיטלנה. הוא היה בעיקרו של דבר דמות כנסייתית, וחלק מכתביו החשובים נמצאים בידנינו בתרגום סורי. אולם הוא שייך

למעלה מימין:
עזה במפת מידבא
(אמצע המאה
השישית)

למעלה משמאל:
תרשים של עזה
במפת מידבא
1. שער מזרחי
2. תאטרון
3. שער דרומי
ורחוב עמודים
המסתיים בכיכר
4. הכנסייה הקטנה
5. הכנסייה הגדולה
6. ציון ויקטור
הקדוש
7. מאיומס – עיר
הנמל של עזה

pp. 1–2; V. Maltese, 'Un'epistola inedita di Procopio di Gaza', *La Parola del Passato*, 39 (1984), pp. 53–55; E. Amato, 'Sei epistole mutuae inedite di Procopio di Gaza ed il retore Megezio', *BZ*, 98 (2005), pp. 367–382. ראו עליו גם: ג'ונס, מרטינדייל ומוריס (שם), ב, מס' 8; שבת (שם), מס' 238. לאחרונה יצאה מהדורה חדשה של החיבורים הרטוריים: Procopius Gazaeus, *Opuscula rhetorica et oratoria, cum testimoniis et fragmentis...*, ed. E. Amato with G. Ventrella, Berlin 2009

5 המהדורה הקובעת ראו: R. Foerster & E. Richtsteig, *Choricii Gazae opera*, Lipsiae 1929. לאחרונה יצא לאור תרגום אנגלי. ראו: *Rhetorical Exercises from Late Antiquity: A Translation of Choricius of Gaza's Preliminary Talks and Declamations, with an Epilogue of Choricius' Reception in Byzantium*, ed. R.J. Penella, Cambridge 2009; A. Sideras, 25 *Unedierte byzantinische Grabreden (Κλασσικά Γράμματα 5*, Thessalonike 1990, pp. 19–23. A. Laniado, 'La carrière d'un notable de Gaza d'après son oraison: ראו: *funèbre*' סליו (לעיל, הערה 2), עמ' 221–239 (מאמר זה כולל תרגום צרפתי של הנאום השני). וראו על חוריקיוס באופן כללי: שבת (שם), מס' 45.

6 P. Friedländer, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius: Kunstbeschreibungen justinianischer Zeit*, Leipzig & Berlin 1912 (reprint Hildesheim 2008); F. Ciccolella, *Cinque poeti bizantini: Anacreontee del Barberiniano* R.A. Kaster, *Guardians of*: ראו גם באופן כללי: greco 310, Alessandria 2000. הפרק המוקדש ליוהנס עמ' 118–173. *Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*, Berkeley 1988, no. 83

7 F.S. Bodenheimer & A. Rabinowitz, *Timotheus of Gaza on Animals: Περὶ ζῴων: Fragments of a Byzantine Paraphrase of an Animal-Book of the 5th Century A.D.* (Collection des travaux de l'Academie internationale d'histoire des sciences, 3), Leiden 1950

8 R. Kruk, 'Timotheus of Gaza's *On Animals* in the Arabic Tradition', *Le Muséon*, 114 (2001), pp. 355–387 ראו עליו: RE, VIA, cols. 1339–1341, no. 18 (Steier); קסטור (לעיל, הערה 6), מס' 156; שבת (לעיל, הערה 3), מס' 303.

לרשימה זו משום שכונה במקורות רטור או סכולסטיקוס (משפטן), ובשל הקטעים האוטוביוגרפיים הרבים שלו מימי לימודי המשפטים שלו בביריטוס (ביירות), הכלולים בחיבורו 'חיי סוורוס', וכן בגין הדיאלוג 'אמוניוס', על בריאת העולם' (*Ammonius, de opificio mundi*), שנכתב בהשפעה ברורה של ה'תאופרסטוס' של איינאס – ואין זה המקום להעריך את המשקל היחסי של תאולוגיה נוצרית ושל פילוסופיה נאו-פלטונית בחיבור.⁹

לעומת מגוון מרשים זה של אנשי רוח אשקלון עשויה להיראות, אם מותר לי להשתמש במטפורה אנכרוניסטית, כשכנה שגרה בצד הלא נכון של פסי הרכבת. בהמשך דבריי אנסה להראות שאין הדבר כך, וששקלון, גם אם לא הגיעה למדרגתה של עזה, יכולה לעמוד בכבוד במאה החמישית והשישית בתחרות עם מרכזי תרבות ותיקים ומפורסמים ברחבי העולם היווני.

לכאורה אין הדבר צריך להפתיענו כלל, שהרי בתקופות מוקדמות יותר נודעה אשקלון באנשי השם שלה. כידוע בלקסיקון של סטפנוס (*Stephanus*) איש ביוזנטיון נמנו לא פחות משמונה אנשי רוח בני העיר, וזה לשונו:

ורבים מתוכה זכו לשם, מצד אחד אנטיוכוס (*Antiochus*) 'הברבור', סוסוס (*Sosus*), אנטיביוס (*Antibius*) ואוביוס (*Eubius*) הסטואיקנים הנודעים, ומצד אחר המדקדים פטולמיוס (*Ptolemaeus*), מיודעו של אריסטרכוס (*Aristarchus*), ודורותאוס (*Dorotheus*), וההיסטוריונים אפולוניוס (*Apollonius*) וארטמידורוס (*Artemidorus*), אשר כתב על ענייני בתינייה, ואחרים.¹⁰

לא ארחיב בדברים על רשימה זו, הכוללת את אנטיוכוס, מאנשי הרוח המשפיעים ביותר במאה הראשונה לפני מניינס, לצד אנשים ידועים פחות ואף בלתי ידועים כלל, היות שכבר דנתי בה לפני כעשרים שנה.¹¹ אולם מן הראוי להעיר עליה שני דברים בהקשר הנוכחי. ראשית, הרשימה אינה מלאה אף באשר לתקופה שבה פעלו האישים הנזכרים: אריסטוס (*Aristus*), אחיו של אנטיוכוס איש אשקלון ויורשו באסכולה אינו נזכר בה,¹² וכן לא נזכר המשורר (אואנוס) *Euenus*, אם כי אחת-עשרה אפיגרמות באנתולוגיה היוונית מיוחסות למשורר או למשוררים בשם זה, המופיע בלוויית תארים שונים, ורק פעם אחת במפורש כאשקלוני. במקום אחר ביקשתי להראות שיתכן מאוד שכל האפיגרמות הללו הן פרי עטו של איש אשקלון.¹³ בין אם כך הדבר ובין אם לאו, לכל הפחות אפיגרמה אחת מיוחסת בפירוש למשורר אשקלוני שנכלל ב'זר' של פיליפוס, היינו היה פעיל במאה הראשונה לפני המניין הנהוג או בארבעים השנים הראשונות של המאה הראשונה לפי מניין זה. העניין השני חשוב ביותר: כל האנשים הנזכרים שניתן לקבוע את זמנם פעלו בתקופה זו, היינו בתקופה מצומצמת

9 Zacharias Rhetor, *das Leben des Severus von Antiochien, in syrischer Übersetzung*, ed. J. Spanuth, Göttingen 1893. תרגום צרפתי של הטקסט ראו: *Vie de Sévère, Patriarche d'Antioche*, Paris 1900, pp. 26–98. M.-A. Kugener, *Vie de Sévère*, Paris 1900, pp. 26–98. 1903. ביבליוגרפיה מקיפה (גם באינטרנט) ראו: J. Rist, 'Zacharias Scholastikos', *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XIV, Bautz 1998, pp. 303–307.

10 Stephanus, s.v. Ἀσκάλων, ed. A. Meineke, Berlin 1849, pp. 131–132.

11 י' גייגר, 'אנשי רוח יוונים מאשקלון', קתורה, 60 (תמוז תשנ"א), עמ' 5–16.

12 ראו עליי: J. Glucker, *Antiochus and the Late Academy* (*Hypomnemata*, 56), Göttingen 1978, in index; *RE*, I, col. 1010, no. 9. גולה (לעיל, הערה 3), א, מס' 406.

13 ראו עליי: J. Geiger, 'Euenus of Ascalon', *SCI*, 11 (1991–1992), pp. 114–122.

תיאור אשקלון
במאה השמינית,
בשולי רצפת
הפסיפס של
הכנסייה
באקרופוליס
של מעין (סמוך
למידבא, בעבר
הירדן)

למדי של קצת למעלה ממאה שנים, ונראה שמקורו של סטפנוס היה סופר מראשית המאה השנייה לסה"נ. אפשר היה לסבור אם כן שפריחתה האינטלקטואלית של אשקלון הייתה מוקדמת וקצרת ימים. אולם כבר במאמר הנזכר עמדתי על המשך פריחתה התרבותית של העיר, ועתה אוכל להרחיב את היריעה ולהוסיף על הידוע.

בשל המיעוט והמקורות של מקורותינו אכן המאה השנייה והשלישית אינן מניבות כל פרי בחיפושינו, אולם יש לומר מיד שמצב זה איננו מייחד את אשקלון, ומציאות דומה במידה רבה מצטיירת בחלקים רבים של האימפריה, אם כי באופן מקרי שפר חלקן של כמה מערי הארץ בעניין זה. זאת ועוד, הפריחה התרבותית כפי שהיא באה לידי ביטוי בממצא הארכאולוגי של תקופה זו,¹⁴ מזמנת תימוכין להשערה שריק מקרי לפנינו. ואכן הממצא הפיזי אינו מורה על שקיעתה של העיר בשלהי העת העתיקה; אדרבה, ניתן להתרשם ששגשוגה נמשך והיה חלק מן השגשוג הכללי של ערי הארץ בתקופה זו. גם העובדה ששחקן הפנטומימה המהולל מ' אורליוס פילדס (M. Aurelius Pylades) זכה לתואר חבר מועצת העיר (ודאי לשם כבוד) באמצע המאה השלישית¹⁵ מעידה על העיסוקים התרבותיים, או על כל פנים הבידוריים, שבה. ואכן עם שפיעתו של מקור עשיר במאה הרביעית זורם שוב המידע גם על אשקלון. מקור זה הוא כידוע ליבניוס (Libanius), הרטור החשוב מאנטיוכיה, אשר אסופת מכתביו, הכוללת למעלה מ-1,000 איגרות, וכמובן גם עשרות נאומיו, הם המקור העשיר ביותר להיסטוריה החברתית של זמנו במזרח האימפריה.

וראו, מורו הראשון של הסופיסט הדגול מאנטיוכיה, וכן של אנשים ידועים אחרים בתקופה, היה אשקלוני בשם אולפיאנוס (Ulpianus), אשר היה פעיל בימי הקיסר קונסטנטינוס.¹⁶ אין צריך לומר

14 ראו לדוגמה: ג' פוקס, עיר רבת ימים. אשקלון בתקופה ההלניסטית והרומית, ירושלים תשס"א, עמ' 49-71.
15 אם זאת ההשלמה הנכונה של שמו; ראו את הריון הממצא האחרון בעניינינו: D. Noy, *Jewish Inscriptions of Western Europe, I: Italy (excluding the City of Rome), Spain and Gaul*, Cambridge 1993, no. 15, pp. 28-30
16 ראו עליו: F. Schemmel, 'Der Sophist Libanius als Schüler und Lehrer', *Neue Jahrbücher für das klassische Altertum*, 20 (1907) pp. 52-69.

תיאור אשקלון
 במאה השמינית,
 בשולי רצפת
 הפסיפס בכנסיית
 סנט-סטפנוס באם
 אֶרְסֵאס (סמוך
 למידבא). שלושת
 התיאורים של
 אשקלון במידבא,
 מעין ואם אֶרְסֵאס
 מדגישים את
 חשיבות העיר מן
 המאה השישית עד
 המאה השמינית
 (באימות בתיה רחמילביץ)

שמורי רטוריקה חשובים אינם צומחים בחלל הריק, ובלי ספק אולפיאנוס מעיד על רקעו ועל השכלתו שרכש בעירו, ופעילותו באַמסה (Emesa), היא חומס, ואחר כך במטרופולין של אנטיוכיה מעידה בוודאי על המעמד שרכש לו. זאת ועוד, לקסיקון ה'סודה', אשר ככל הנראה פיצל אותו לשני ערכים שונים, כמעשהו במקרים רבים, ייחס לו מספר גדול של חיבורים ממינים אחדים: לא רק 'נאומים מסוגים שונים' (*logoi diaphoroi*), שכללו תרגילים מקדימים (*progymnasmata*), נאומי ראווה (*meletai*) או בשמם הלטיני (*declamationes*) ונאומים לא פורמליים (*dialexeis*), אלא גם חיבור תאורטי כמקובל על חשבי הסופיסטים, כלומר (*technē rhētorikē, ars rhetorica*). כאילו לא די בכל אלה, ה'סודה' ייחס לו גם שורה ארוכה של *patria* של ערים שונות (חיבורים על ראשיתן, מאורעותיהן, אישיהן ומבניהן וכיוצא באלה), ובמפורש 'של אמסה, של הליופוליס, של בוספורוס ושל רבות אחרות'.¹⁷ המצויים בכגון זה לא יופתעו מכך שלא רק שלא נותר דבר מכל אלה, אלא שגם אין משום מקור אחר ידיעה המאששת רשימה זו. כל זאת כאמור בהנחה שאכן שני הערכים ב'סודה' עוסקים באיש אחד. לעומת זאת השתמרו עקבות של עבודתו בפירושים (*scholia*) על שמונה-עשר נאומים של דמוסטנס, ובכלל זה מבוא מפרי עטו. אלה נגישים עתה במהדורתו החדשה של מרווין ר' דילטס.¹⁸ בשל קשיי הזיהוי לא אנסה לפתור את השאלה אם ליבניוס כיוון בדבריו בשנת 386 על 'אותו אשקלוני'¹⁹ אל אולפיאנוס או אל אדם בשם אידסיוס (*Aedesius*). אוסיף רק שרבים מאוד ממכותביו של ליבניוס לא הוגדרו מבחינת מוצאם, ואין לדעת כמה אשקלונים מסתתרים עוד ביניהם.

מובן שעם התפשטותה של הנצרות והפיכתה לדת המדינה ולדת הרוב לא נפקד בקרב אנשי הדת הנוצרים המשכילים חלקם של בני אשקלון. אולם ענייני כאן במי שהיו בעלי השכלה קלסית, ולא רק כנסייתית, ואזכיר ביניהם את אלכסנדר, סכולסטיקוס, כלומר בעל השכלה משפטית, נוצרי מאשקלון שאולי ניתן לזהותו עם ראש מנזר,²⁰ ואת בישוף העיר נרסס (*Narses*), שידוע גם כנמען של שיר אנאקראונטי של סופרוניוס בסוף המאה השישית או בראשית השביעית, ואם כן בוודאי היה אדם שיכול היה להעריך יצירה מעין זאת.²¹ ידיעה מקרית אחרת יש בשלוש כתובות שהשאר אחריו פלוני בוריכיוס (*Burichius*) מאשקלון כשביקר בעמק המלכים במצרים: הוא העיד על עצמו שהיה סכולסטיקוס וחסיד של אפלטון.²² אין ספק שידיעות מקריות אלה אינן אלא קצהו הבולט של אותו קרחון מיתולוגי המאיים להטביע את ה'טיטניק' של חוסר דמיונו.

אך די באקדמות, ואגש עתה לעיקר ענייני, והוא אנשי הרוח של אשקלון במאה החמישית והשישית. דבריי יתרכזו בשלושה אישים, אולם מגוון עיסוקיהם והעושר היחסי של המידע עליהם מאפשרים

Suda, ed. A. Adler, Leipzig 1928–1938, O, nos. 911, 912 17

M.R. Dilts, *Scholia Demosthenica*, I, Leipzig 1983–1986 18

Libanius, *Oratio XXXVI*, 10, *Libanii opera*, III, ed. R. Foerster, Leipzig 1906, pp. 231–232 19

S. Vailhé, 'Acta Sancti Theognii Episcopi Betheliae', *Analecta Bollandiana*, 10 (1891), pp. 97–98; no. 13 20

ראו עליו: ג'ונס, מרטינדייל ומוריס ('לעיל', הערה 3), ב, מס' 13.

ראו עליו: ג'ונס, מרטינדייל ומוריס (שם), ג, מס' 11.

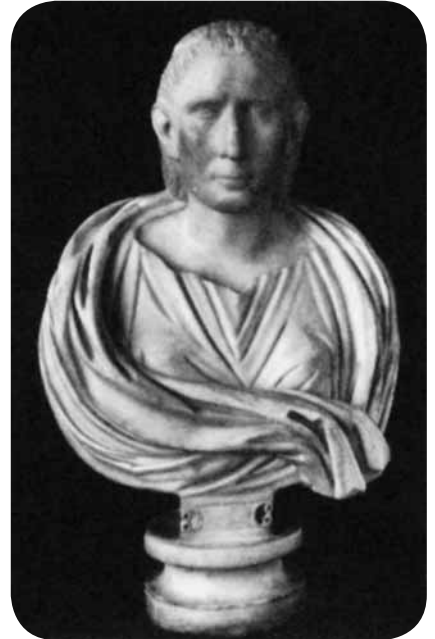
J. Baillet, *Inscriptions grecques et latines des tombeaux des rois ou syringes à Thèbes*, II, Le Caire 1926, nos. 1266, 1279, 1405 21

גולה ('לעיל', הערה 3), ב, מס' 57.

שחזור חלקי, לכל הפחות, של רקעם ושל חיי הרוח בעירם. בשניים עסקתי באריכות, באחד מהם לפני כעשרים שנה ובאחר לאחרונה, ואחד דומה שעדיין לא מוצה כל שניתן לדעת עליו.

אתחיל ביוליאנוס (Julianus) איש אשקלון, אשר לפני כעשרים שנה כתבתי עליו,²³ ושמאז הייתה לו עדנה מסוימת.²⁴ לא אחזור כאן אלא על עיקרי מסקנותי, ואנסה לשלב אותן בסוף דבריי בתמונה נרחבת יותר של העיר. יוליאנוס, שיש לזהותו עם מכותב של איינאס מעזה, היה פעיל לפיכך – היות שאין לדעת עם היה בן גילו של הלה, מבוגר ממנו או צעיר ממנו – אי שם בין המאה החמישית לבין המחצית הראשונה של השישית. מן המכתב האמור אנו למדים שהיה מהנדס, ושהיה אחראי למכונה כל שהיא של איינאס שהתקלקלה. כן ידוע שהיה ארכיטקט, אולי בן למשפחת ארכיטקטים, ושחיבר חיבור על החוקים והמנהגים של ארץ־ישראל, שכלל גם לוח מטרולוגי (לוח מידות ומשקולות), ואשר חלקים ממנו השתמרו בגרסאות משובשות שונות. בחיבור זה חילק את החוקים האמורים על פי זיקתם לארבעת היסודות, אש, אוויר, מים ואדמה, דבר אשר מעיד ללא ספק על השכלה פילוסופית מסוימת – כלומר עניין בצד התאורטי של מדעי הטבע. על השכלתו הקלסית אנו למדים ממכתבו של איינאס, הכתוב בסגנון רטורי מובהק עם רמיזות קלסיות: גנו הוא כגנו של אלקינואוס (Alkinoos); המכונה אם לא תתוקן תהיה כציור הלנה בלא ראש. ברי שאין להעלות על הדעת שהמכתב היה מופנה אל אדם שרמיזות אלה לא היו מובנות לו. שאריות כתיבתו הן בסגנון יווני פשוט ובהיר, ובסוף הלוח המטרולוגי יש התייחסויות לארטוסטנס (Eratosthenes) ולסטרכו (Strabo) – שוב הוכחה להשכלתו של האיש. לבסוף, לכל הפחות במקום אחד הוא השווה בין מנהגי עירו לאלה של קיסריה, בירת הפרובינציה, וברור מן המובאה שאלו היו ידועים לו מכלי ראשון. אף שאין לומר דבר בוודאות, ידיעותיו המשפטיות של יוליאנוס והיכרותו עם קיסריה מעלות את האפשרות שלמד בבית הספר למשפטים שבעיר, שלימים נסגר בפקודתו של הקיסר יוסיטיאנוס.²⁵ אוסיף עוד לסיום שאף על פי שיוליאנוס היה פעיל בתקופה של רוב נוצרי ושלטון נוצרי מובהקים, הרי אין לנו כל סימן שיעיד אם היה נוצרי או נאמן הדת הישנה.

האשקלוני השני שאני מבקש לעסוק בו הוא אוטוקיוס (Eutocius), שייחדתי לו מאמר שיצא לאור לאחרונה.²⁶ אוטוקיוס, שהיה פעיל במחצית הראשונה של המאה השישית, ידוע מאז ומתמיד

פרוטומה של אישה שהתגלתה בחפירות אשקלון (המאה השלישית לסה"נ)

23 J. Geiger, 'Julian of Ascalon', *JHS*, 112 (1992), pp. 31–43

24 C. Saliou, 'Julien d'Ascalon?', *JHS*, 115 (1995), pp. 168–171; eadem, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon*, Paris 1996; B.S. Hakim, 'Julian of Ascalon's Treatise of Construction and Design Rules from Sixth-Century Palestine', *Journal of the Society of Architectural Historians*, 60 (2001), pp. 4–25

25 *Corpus Iuris Civilis*, constitutio omnem 7

26 י' גייגר, 'אוטוקיוס מאשקלון, "אוטוקיוס" בארץ־ישראל', הנ"ל, ח"מ כותן וג"ד שטיבל (עורכים), ישראל בארצו: קובץ מאמרים ליובלו של ישראל שצמח, רעננה תש"ע, עמ' 265–275.

כמפרשם של המתמטיקאי הגדול ארכימדס – לדעת רבים גדול המתמטיקאים של העולם העתיק – ושל אפולוניוס מפרגה (Perge), ויש הגליים להשערה שחיבוריהם של אלה לא השתמרו אלא בזכות

פירושי שהוצמדו לטקסט. אמנם מוסכם שאוטוקיוס לא היה מתמטיקאי מקורי, אך נראה שפירושי לחיבוריהם של קודמיו מעידים הן על הבנה מתמטית מעמיקה והן על היכרות קרובה עם תולדות המתמטיקה היוונית גם מעבר לחיבורים אשר בהם עסק. אוסיף כאן במאמר מוסגר שבשנים האחרונות יש פעילות רבה בהוצאה ובפירוש של כתבי ארכימדס, לא מעט גם בשל הגילוי מחדש של הפלימפסטט (כתביד שנכתב על גבי כתביד קודם שנמחק) המפורסם של אחדים מכתביו, פעילות שבמרכזה עומד רויאל נץ, וכן מתנהל מפעל גדול של הוצאה מחודשת של חיבורו של אפולוניוס איש פרגה 'על חרוטים', הן של חלק מן החיבור שהשתמר במקור היווני והן של התרגום הערבי, אשר היקפו גדול מזה של המקור היווני; ברור ששני המפעלים מקצים מקום חשוב לתרומתו של אוטוקיוס.

אולם בכל אלה לא די. בכירור מקיף ניתן לראות שאוטוקיוס היה לא רק פרשן של חיבורים מתמטיים אלא גם יוצר עצמאי. מסתבר שחיבר חיבור אסטרונומי משלו, וייתכן שההורוסקופ שהשתמר ממנו ליום 28 באוקטובר 497 הוא שלו עצמו. אפשר שהוא היה גם מחברו של פירוש בסיסי הקיים בידינו לספר הראשון של האלמגסט של קלאודיוס פטולמיוס, פירוש העוסק בעיקר בפעולות האריתמטיות. זאת ועוד, נראה שלאחר לימודיו באלכסנדריה התמנה שם לזמן קצר, בראשית שנות העשרים של המאה השישית, לראש האסכולה הנאו-פלטונית שבעיר. סביר שלתקופה זו יש לייחס את הידיעה שהביע דעה בדבר השלב בהוראת תורת ההיגיון שבו יש להעלות את השאלה אם תורה זו היא חלק מן הפילוסופיה או רק כלי שרת שלה. דעתו של אוטוקיוס הייתה שיש להעמיד שאלה זו בראש המבוא (Εἰσαγωγή).

רישום של תבליט המציג את ניקה, אלת הניצחון המכונפת, ניצבת על כדור הנשען על כתפו של אטלס. התבליט מן הבסיליקה של אשקלון (המאה הראשונה או השנייה לסה"נ)

אין בידינו לומר דבר על אוטוקיוס אלא מה שעולה משרידי כתביו, ואין אנו יודעים אם חזר לעירו אחרי לימודיו והוראתו באלכסנדריה, ואם כן מתי חזר ומתי והיכן חיבר את כתביו, אם כי יש רמזים שניתן להסיק מהם בזהירות שעשה זאת בעירו. בין כך וכך חשוב לציין שנוסף על קשריו באלכסנדריה, ששם היה אמוניוס (Ammonius) מורו, היה קשור גם למספר אנשים בולטים בבירה קונסטנטינופוליס, וביניהם אנתמיוס (Anthemius) איש טראלס (Tralles) ואיזידורוס (Isidorus) ממילטוס, שני הארכיטקטים שהיו אחראים לבניין מחדש של כנסיית החכמה האלוהית, הגיה סופיה. לבסוף, אם כי אחדים מנמעני כתביו של אוטוקיוס, כגון אמוניוס, היו משלומי אמוני הדת הישנה, ואחרים, כגון הארכיטקטים של הגיה סופיה, היו נוצרים, הסימנים מעידים שככל הנראה נשאר נאמן לדת אבותיו.

אחרון האישים אשר אני מבקש לדון בהם כאן, זוסימוס (Zosimus) איש אשקלון,²⁷ הוא גם הבעיית ביותר מבחינת המחקר, ואחדים מן הקשיים הקשורים באישיותו ובכתביו אינם ניתנים לפתרון חד-משמעי. עם זאת נראה שיש בידינו נתונים מספיקים כדי לעמוד על פעילותו וקצת גם על אישיותו. מקור הקושי בנתון הביוגרפי היחיד שבידינו. ב'סודה', בערך זוסימוס, נאמר: 'סופיסט מעזה או אשקלון, בימי הקיסר אנסטטיוס' (היינו 491-518). ואולם בידינו ידיעה על סופיסט בשם זוסימוס מעזה אשר הוצא להורג בשנת 477 בפקודת הקיסר זנו.²⁸ הפתרון המתקבל ביותר על הדעת הוא שה'סודה' מיזג שני אישים, דבר שגם בו חטא פעמים לא מעטות. היו שניסו ללכת בעקבות ה'סודה', ולעתים אף הציעו שהאיש מאשקלון היה פעיל בעזה,²⁹ אולם פירוש הדבר קבלת העדות על איש עזה וביטול הידיעה היחידה המסוימת על אודותיו, הידיעה על הוצאתו להורג. היות שבמקום היחיד בשרידי החיבורים של זוסימוס אשר ניתן בו מידע כל שהוא, בכתב-יד של פירושים לנאומו דמוסטנס (כ"י פריז, הספרייה הלאומית gr. 2935 וראו בהמשך), הוא נקרא איש אשקלון, נכון יהיה לייחס לאיש זה, לכל הפחות כהשערת עבודה, את כל המיוחס לזוסימוס,³⁰ ולא להניח שחלה קונטמיניציה (מעין מיזוג) בין חיבורי שני אישים כך שאי אפשר לדעת בוודאות מה שייך למי, באשר אין בידינו כל ידיעה המייחסת חיבור כל שהוא לאיש עזה. אמנם ניתן גם לשקול את האפשרות שה'סודה' טעה בתאריכי חייו של זוסימוס מאשקלון: מתוך מה שנותר מן הכתבים אפשר לומר בוודאות רק שפעל אחרי קונסטנטינוס הגדול. לפיכך אין זה מן הנמנע שהאיש מאשקלון אכן היה פעיל בעזה, וכמובן ניתן היה להניח קיומם של שני אנשי עזה בשם זוסימוס – אולם הנחה זו יש לגלח בתערו של אוקם (Occam).

בזהירות רבה ובהסתייגות אני מבקש להוסיף על הפתרון המוצע של הפרדת שני האישים עוד נימוק, שיש בו אולי כדי לחזקו במידת מה. יש הצדקה לא מעטה לנהוג בביקורת המקורות כפי שאנו נוהגים בביקורת הנוסח, כלומר לתת עדיפות לגרסה הקשה: היות שעזה הייתה בתקופה זו מפורסמת בהרבה מאשקלון, והיות שיצאו ממנה מחברים ידועים יותר מאשר משכנתה, הרי הסיכוי שדבר מה שהיה שייך לאשקלוני יוחס בטעות לעזתי גדול מאשר הסיכוי שקרה ההפך. אין צריך לומר שנימוק זה איננו עומד בפני עצמו, אולם כנימוק נסיבתי נוסף אין לדחותו מכול וכול. בכל מקרה לא ראיתי נימוק כל שהוא לשייך את החיבורים שיוזכרו מיד לאיש עזה. לאור כל זאת דומני שנכון יהיה לדון בכל הכתבים הידועים והמיוחסים לזוסימוס כחיבוריו של האשקלוני.

נראה שניתן לדלות פרט אחד על חייו לפני שאפנה לכתביו: בטקסט של אתנסיוס שההדיר (ראו בהמשך) כונה זוסימוס תלמידו של תאון (Theon); אף כי שם זה נפוץ למדי, ניתן להציע בזהירות

27 ראו עליו, נוסף על העבודות המצוטטות להלן: קסטר (לעיל, הערה 6), מס' 276; ג'ונס, מרטינדייל ומוריס (לעיל, הערה 3), ב, מס' 4; שבת (לעיל, הערה 3), מס' 320.

28 Georgius Cedrenus, I, ed. I. Bekker, Bonn 1838, p. 622. חיזוק מסוים לידיעה זו יש בסיפור רציחותיו של זנו אצל Zonaras 14.2.25-31, Ioannis Zonarae Annales, III, ed. M. Pinder, Bonn 1897, pp. 131-132.

29 ראו למשל: DNP, s.v. 'Zosimus', no. 6. אפשרות זאת נשקלה גם במאמרו החשוב של N.G. Wilson, 'A Chapter in the History of Scholia', CQ, 17 (1967), pp. 254-255.

30 כך נהג למשל H. Gärtner, RE, XA, cols 790-795, no. 7.

את תאון מכותבו של פרוקופיוס מעזה, שכינה אותו 'בעל כשרון דיבור'.³¹ אמנם לא ניתן לקבוע את מקומו המדויק של איש זה, אך זמנו (סוף המאה החמישית או ראשית השישית) מתאים, אם נניח שמכותבו של פרוקופיוס הוא בין המוקדמים באוסף, ושוזסימוס לא פעל דווקא בראשית ימי אנסטיוס.

ועתה לחיבוריו של זוסימוס. ה'סודה' בערכו ייחס לו את הכתבים הבאים: לקסיקון רטורי אלף-ביתי, פירושים לדמוסתנס ולליסיאס.³² מן הלקסיקון ומן הפירוש לליסיאס לא נותר בידינו דבר,

אולם מן הפירוש לנאומי דמוסתנס שרדה בכ"י פריז, הספרייה הלאומית gr. 2935 ביוגרפיה של הנואם, שבוודאי שימשה כמקובל מבוא לפירוש³³. נראה שלכל הפחות חלק מן הפירושים (scholia) הנלווים לנאוים יש לייחס לזוסימוס, כי בהערה לנאום 24 נאמר 'כפי שאמרנו בכיוגרפיה שלו',³⁴ וייתכן שהוא היה עורכם הסופי של הסכוליה כולם. אכן אף על פי שהביוגרפיה זכתה לקיתונות של בוז מן המבקרים, חשוב לציין שנייג'ל וילסון, הסמכות הראשונה במעלה בעניין, ראה בפעילותו של זוסימוס הוכחה חשובה לחיבורם המוקדם של סכוליה ('פירושים').³⁵ 'חיי דמוסתנס' אלה מעידים על עוד יצירה של המחבר, באשר יש בטקסט התייחסות ל'חיי איסוקרטס' שלו. מתברר שאף ביוגרפיה זו השתמרה בכתב-יד, אם כי בלא שם המחבר, אולם ניתן לזהותה בוודאות כחיבורו של זוסימוס. ב'חיי דמוסתנס' סיפר המחבר שאבי הנואם היה חרש חרבות שלא עבד בעצמו, כי אם היה בעל מפעל לייצור חרבות, והוסיף: 'כפי

שארנו זאת גם בעניין אביו של איסוקרטס'. והנה ב'חיי איסוקרטס', שנמסרו כאמור בלא שם מחבר, נאמר שתאודורוס, אביו של זה, נקרא עושה חלילים, אך לא עבד בעצמו, אלא שנערים (או עבדים) עבדו בעבורו. יש להודות שביוגרפיה זו לא זכתה לביקורת טובה מחברתה.³⁶ נראה שיש רגליים

איזיס, אילת העיר אשקלון ובנה הורוס (?), תבליט מן הבסיליקה של אשקלון (המאה הראשונה או השנייה לסה"נ)

31 פרוקופיוס מעזה, איגרת 25 (מהדורת גרציה ולנרץ | לעיל, הערה 4), עמ' 17.

32 סודה (לעיל, הערה 17), Z, מס' 169.

33 הטקסט נגיש אצל: A. Westermann, *Vitarum Scriptores Graeci Minores*, Braunschweig 1845, (reprint Amsterdam 1964), pp. 253–259.

34 דילטץ (לעיל, הערה 18), ב, עמ' 135, 271.

35 וילסון (לעיל, הערה 29).

36 ראו למשל: i. p. 1972, Paris 1972, eds. G. Mathieu & E. Brémond, *Isocrate, Discours, I*, מהדירים אלה הדפיסו בראש מהדורתם את הביוגרפיה פרי עטו של זוסימוס, שנרפסה קודם אצל וסטרמן (לעיל, הערה 33), עמ' 297–302.

לטענה שהמבואות, המכונים היפותוזות, לנאומים הציבוריים של איסוקרטס, למעט ל-*panegyricus* ול-*Panathenaicus*, הם ככל הנראה מפרי עטו של זוסימוס.³⁷ מכל מקום המבוא לנאום הראשון רומז לנאמר בביוגרפיה, ועל כן יש לייחסו לזוסימוס; אשר ליתר הנאומים, נוסף על הטענה שכל המבואות נמסרו בכתב-היד כאחד, יש רמזים נוספים אשר מחברים את כל המבואות זה לזה ואת כולם לזוסימוס. זאת ועוד, הקדמת 'חיי איסוקרטס' ל'חיי דמוסתנס' מעלה את ההשערה שזוסימוס כתב אולי על עשרת הנאומים האֵטיים כמקובל בסדר כרונולוגי, וייתכן שמחבר ה'סודה' ראה רק חלק מוקדם של חיבור זה, והוא הפירוש (האבוד) לליסיאס.

זוסימוס היה פעיל גם בההדרה: הגוג ראבה פרסם עשרה עמודים של טקסט מכתב-יד שכותרתו 'מדברי הסופיסט אתנסיוס מאלכסנדריה, ההדיר זוסימוס תלמידו של תאון, הדברים המועילים ביותר'.³⁸ בעניין מורו של זוסימוס העליתי לעיל השערה, אם כי יש להודות שאין לדעת אם ההערה בכתב-היד נובעת מידיעה בלתי תלויה או מסברתו של הסופר, או שמא מצא זאת בחתימת כתב-היד שהעתיק. הטקסט האמור של אתנסיוס אינו אלא פירוש ל-*στάσεις* של הרמוגנס, ובכך הצטרף זוסימוס לארץ-ישראלים אחרים שעסקו בטקסט זה, כגון יוהנס מקיסריה ופאולוס מקיסריה.³⁹ מכל מקום טקסט זה גילה פן בלתי ידוע של זוסימוס: עד עתה נראה היה שעיסוקו התרכז בפירוש הנאומים האתונאים הגדולים של התקופה הקלסית, אך עתה מתברר שעסק גם בעבודה פילולוגית על טקסטים של התאוריה הרטורית.

זאת ועוד, כבני תקופתו האחרים לא המעיט בחשיבותו של הנאום בן המאה השנייה למניין הנהוג אייליוס אריסטידס (Aelius Aristides) לעומת הנאומים האתונאים הקלסיים: זוסימוס חיבר פירוש לנאומים הלאוקטריים⁴⁰ של נואם זה, ששרידים מהם השתמרו בכתב-יד.⁴¹ פרידריך ולטר לנץ תיקן בחלק ממקומות אלה את השערותיו של גרהרד תאודור אומן.⁴² גם השערתו המהוססת של זה שייתכן שזוסימוס היה נוצרי⁴³ אין לה על מה שתסמוך, וכן אין לזהות את זוסימוס עם ההיסטוריון בעל אותו השם ובן אותו הזמן מחבר 'ההיסטוריה החדשה', שפרטי חייו אכן עלומים.⁴⁴ מסתבר אם כן שאיסוף שיטתי של שרידי כתביו הפזורים של זוסימוס מגלה רטור חשוב ורב פעלים, גם אם רמתו איננה עומדת בדרישות הפילולוגיות הגבוהות.

משרידי כתביו אנו למדים במידה רבה של ביטחון שכמו לאוטוקיוס הייתה לזוסימוס גישה לספרות הענפה שנוקק לה, והוא אכן ציטט בכתבים שייחוסם לו הוכח, מחברים קלסיים רבים; בלא

37 G. Oomen, *De Zosimo Ascalonita atque Marcellino*, Münster 1926, pp. 13–25

38 H. Rabe, 'Aus Rhetoren-Handschriften 10', *Rheinisches Museum für Philologie*, 64 (1909), pp. 548–557. 'Ek τῶν Ἀθανασίου τοῦ σοφιστοῦ Ἀλεξανδρείας, ἡ Ζώσιμος ὁ Θεῶνος διωρθώσατο μαθητῆς, τὰ χρησιμώτατα

39 B. Keil, 'Pro Hermogene', *Nachrichten von der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen* (1907), pp. 176–222

40 חמישה נאומים שנאמו כביכול על ידי נציגי ערים שונות לאחר קרב לאוקטרה (Leuctra), בשנת 371 לפסה"נ.

41 F.W. Lenz, *Aristidesstudien* (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Altertumswissenschaft, 40), Berlin 1964, pp. 13–14, 83–85, 89–94

42 לנץ (לעיל, הערה 41), עמ' 84–85.

43 אומן (לעיל, הערה 37), עמ' 60.

44 ראו למשל: *Oxford Classical Dictionary*³ s.v. 'Zosimus', p. 1640

סרקופג רומי
שהתגלה בחפירות
אשקלון

ספק אשקלון נתברכה בספריות פרטיות טובות, וייתכן מאוד שאף בספרייה ציבורית, גם אם לא נותרו בידנינו עדויות על אודותיה.

נוסף על ידיעות אלה על אנשי הרוח בני העיר ייתכן שיש בידנינו גם עדות על ביקור של אחד מחשובי הפילוסופים של הזמן באשקלון. מרינוס (Marinus) מנאפוליס העיד בחיבורו על חיי פרוקלוס (Proclus)⁴⁵ שגיבורו, ראש האקדמיה הנאו־פלטונית באתונה באמצע המאה החמישית, העריץ, נוסף על האלים היווניים המקובלים, גם את מרנס (Marnas) מעזה, את אסקלפיוס לאונטוכוס (Asclepius Leontouchos) מאשקלון, וכן את תאנדרייטס (Theandrites), הנערץ על הערבים, ואת איסיס (Isis), שפולחים לה בפילה (Philae). אף שהדבר לא נאמר בפירוש, ניתן לשער שהערצה זו, שגרמה לפילוסוף אף לכתוב הימנונות לאלים אלה, מקורה בביקור באזור – יש לשים לב שהאלים נמנו בסדר גאוגרפי אם מניחים שהמפליג מאתונה כיוון אל נמלה של עזה; ואף אם אין הדבר כך, הרי לכל הפחות הגיע שמעו של האל אל האקדמיה באתונה – ואגב, אני מקווה שהצלחתי לפזר את הערפל מעל אסקלפיוס לאונטוכוס בהערה קצרה שתופיע במקום אחר.⁴⁶

Marinos of Neapoli, *The Extant Works, or, the Life of Proclus and the Commentary on the Dedomena of Euclid*, 45 ed. A.I.N. Oikonomides, Chicago 1977, chap. 19, p. 48

J. Geiger, 'Asclepius Λεοντοῦχος' (forthcoming) 46

הגיע אם כן הזמן לסכם. ייתכן שאין הקומץ שלפנינו משביע את הארי. אולם במבט צנוע ולאור מצב השתמרות מקורותינו, שלושה מחברים בני עיר אחת זמן אחד, שלכל הפחות חלק מכתביהם שרדו, הם עדות של ממש לשגשוגה התרבותי של עיר זו. זאת ועוד, כדאי להביט על שלושת האישים הללו מבחינת פרישת עיסוקיהם ותחומי העניין שלהם. הראשון היה ארכיטקט ומהנדס, אולי גם בעל השכלה משפטית ובעל עניין בפילוסופיה; השני היה מתמטיקאי ומומחה לתולדות המתמטיקה, אסטרוולוג ופילוסוף נאו-פלטוני; והשלישי היה רטור ופרשן של הנואמים האטיים ואולי של עוד קלסיקונים. פרישה זו מכסה חלקים נרחבים ביותר של העיסוקים האינטלקטואליים של העולם היווני בזמנם, ומכל מקום אחדים מן המרכזיים שבהם. והעיקר, כל אחד ואחד מהם מעיד עדות שבשתיקה, אך כזאת שאין לבטל כלל, על לימוד ואסכולה, על מורים ותלמידים, על חברים ללימודים, שלא לדבר על הקשרים המתועדים מחוץ לעיר, החל בעזה ובקיסריה שבארץ-ישראל וכלה באלכסנדריה ובקונסטנטינופוליס של העולם היווני הגדול. בסיכום אנו חוזרים אם כן לנקודת ההתחלה. מן המפורסמות הוא שארץ-ישראל נתברכה במאה החמישית והשישית באחד המרכזים התרבותיים הגדולים של התקופה, בעזה. מסתבר ששכנתה המפורסמת פחות לא נפלה ממנה בהרבה בחיי הרוח שלה.